

arhivskog gradiva jugoslavenske države iz tog vremena nalazi upravo u beogradskim arhivima, ali je možda još važniji podatak da postupak sukcesije arhivske građe zema-lja bivše SFRJ već godinama stoji na mrtvoj točki.

JOSIP MIHALJEVIĆ

Zvonimir DESPOT, *Pisma Titu. Što je narod pisao jugoslavenskom vođi*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb 2010., 318 str.

“Tito je bio ne samo prva i nedodirljiva ličnost nego i jedina učinkovito djelujuća državna, politička i partijska institucija. Osnovne poluge vlasti držao je osobno i neposredno. Savezna vlada bila je odavno svedena na svojevrсни glavni odbor za privredu, kojom se Tito inače vrlo rijetko i nerado bavio. Ministri vojske, vanjskih i unutarnjih poslova bili su u stalnoj osobnoj vezi s Titom; viđali su ga kad god su htjeli. Predsjednici parlamenta i vlade katkad nisu mogli doći do njega ni poslije ponovljenih zahtjeva. S prvima je razmatrao i detalje iz njihovih ovlasti, a drugima je katkad slao upute preko šefa svoga kabineta.” Tim je riječima Mirka Tepavca, saveznog sekretara za vanjske poslove Jugoslavije 1969.–1972., autor Zvonimir Despot započeo “Uvod” (str. 11.–16.) u svojoj knjizi želeći ukratko opisati srž funkcioniranja jugoslavenskoga komunističkog sustava i države, koji su se u cijelosti oslanjali na Josipa Broza Tita.

Despot je čitateljima ponudio knjigu koja je zapravo zbornik izabranih arhivskih dokumenata, dosad uglavnom neobjavljenih pisama koje su Josipu Brozu pisali građani Jugoslavije, ali i pojedinci iz drugih država. Despotova namjera bila je predstaviti pisma koja su Titu pisali većinom obični ljudi, građani, dok dokumenti, telegrami i pisma službenog i protokolarnog karaktera nisu tretirana u ovoj knjizi. Sadržaji pisama vrlo su šaroliki: kreću se od glorificiranja Titova lika i djela do kritiziranja njegovih poteza i zahtjeva da odstupi s vlasti. Pisma ovog drugog tipa uglavnom su bila anonimna ili poslana iz inozemstva, što nedvojbeno pokazuje da nitko nije mogao otvoreno kritizirati vlast, pogotovo ne neprikosnovenog Josipa Broza Tita. U pismima su jasno vidljivi ljudski problemi, želje, opredjeljenja, a često i reakcije na pojedine događaje, procese i fenomene.

Pisma Titu sjajan su izvor za dublje proučavanje same osobe Josipa Broza Tita jer je na mnoga pisma koja je dobivao dopisivao svoje primjedbe, određujući kako će se riješiti molba i problem na koji autor pojedinog pisma upozorava. Autor smatra da se preko tih pisama mogu pratiti i svi važni politički događaji kroz koje je prolazila Jugoslavija za Titova života. Prema mom osobnom afinitetu to je još bolji izvor za proučavanje strukture i djelovanja tadašnje partijske i državne vlasti, pogotovo za proučavanje odnosa između vlasti i pojedinca, odnosno vlasti i društva, i za proučavanje procesa koji su se u toj interakciji odvijali.

Autor je pisma podijelio u dvije skupine. Prva skupina “Pisma iz Jugoslavije” (str. 19.–229.) sadrži 123, a druga, “Pisma iz svijeta” (str. 231.–312.), 53 pisma. Na kraju knjige, u posebnom poglavlju “Izvori” (str. 315.–318.), autor je napravio zaseban popis fondova i dokumenata koje je istraživao i koristio, iz čega se vidi kakva su sve pisma

stizala Josipu Brozu. Svaka od skupina pisama predstavljena je najprije u autorovoj transkripciji, s time da je svakom pismu dodao naslov koji ukratko nagovještava o čemu se u pismu radi. Nakon transkribiranih pisama uvrstio je i kopije nekih izvornih dokumenata, uključujući i neke fotografije i likovne materijale.

Pisma koja nam je autor predstavio do 2009. nalazila su se u Arhivu Josipa Broza Tita koji je bio dio Muzeja istorije Jugoslavije. Danas se ta arhiva nalazi u Arhivu Jugoslavije u Beogradu, razvrstana u tri zasebna fonda: Kancelariji maršala Jugoslavije, Kabinetu Predsjednika Republike i Ličnom fondu Josipa Broza Tita. Autor nas u svom uvodu upoznae s praktičnom stranom arhivskih istraživanja i zasigurno je korisna njegova obavijest o strogim pravilima Arhiva Jugoslavije u kojem se na pregled mogu dobiti najviše četiri kutije arhivskog materijala dnevno, što istraživačima, pogotovo onima koji u Beograd dolaze isključivo tim poslom, dodatno otežava rad u Arhivu. Autor navodi da te zakonske zapreke donekle ublažava susretljivost i pomoć arhivista i samog ravnatelja Arhiva Miladina Miloševića. Za istraživače će svakako biti korisna obavijest da su pisma arhivirana u stotinama arhivskih kutija te da je najlakše raditi na onima iz fonda Kancelarije jer je građa tog fonda detaljno popisana. Najveći od triju fondova, fond Kabineta Predsjednika Republike koji obuhvaća razdoblje od 1953. do 1980. godine, nema tako detaljno pomagalo nego samo opći registar, što istraživače prisiljava na nasumično pregledavanje kutija. U Ličnom fondu, koji je tek 2009. godine postao dostupan za istraživanje, nalaze se pisma Titovih prijatelja, suradnika i drugova te grupna pisma. Među najzanimljivije Despot ubraja pisma Miroslava Krleže Titu, koja su već prije objavljena u autorovoj knjizi *Tito: tajne vladara: najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza* (Zagreb 2009.), a tu su, između ostalih, iznimno zanimljiva i pisma Antuna Augustinčića, Anke Berus, Milovana Đilasa, Ivana Steve Krajačića, Ivana Ribara, Andrije Štampara i dr. U ovom fondu nalaze se i osobna, obiteljska pisma, no to je jedini dio Titove arhivske ostavštine koji, zbog zakonskih regulativa, još nije dostupan istraživačima.

Despot, dakako, nije mogao uvrstiti sva pisma, pa se u izboru vodio mišlju da izdvoji ona običnom čitatelju najzanimljivija, što donekle umanjuje znanstveni karakter, ali zasigurno pridonosi atraktivnosti i većoj popularnosti djela. Tako je i prvo pismo kojim otvara knjigu po karakteru više na granici zanimljivosti i bizarnosti nego na tragu otkrivanja onoga što je bilo najčešća motivacija autora pisama. Autor je prvom pismu dao naslov "Moja astrološka istraživanja mogu ti poslužiti u vojničkim akcijama", a radi se o pismu koje Titu početkom 1944. piše astrolog iz Novog Vinodola koji Titu nudi svoje "vještine" i ujedno proriče Hitlerov pad (str. 21.). Slično tomu je i peto pismo s kraja 1945. pod naslovom "Pozovite me k sebi, znam gdje su u našoj zemlji zakopana velika blaga" (str. 25.–26.). Naravno, kad čitatelj prođe svih 176 uvrštenih pisama, dobit će ipak prilično jasnu predodžbu o sustavu koji je vladao za života Josipa Broza Tita, tako da se možemo složiti s autorom koji svoj izbor predstavlja kao reprezentativan.

Pisma običnih ljudi, građana, pojedinaca izvrsna su građa za još bolje razumijevanje vladavine Josipa Broza Tita, ali i komunističkog sustava uopće. *Pisma Titu* predstavljaju dobar izvor za politološke, sociološke i psihološke studije o jugoslavenskom društvu druge polovice XX. stoljeća. Iz pisama se očitava mentalitet pojedinaca, njihov odnos prema državi, vođi, Partiji, ali i mnogi drugi "kronični" problemi s kojima su se suočavali brojni građani Jugoslavije, na primjer iz sfere stambenih pitanja, radnih

prava, socijalnih i ljudskih prava, što ovu knjigu afirmira kao dobar izvor i za autore koji se bave raznim historiografskim pravcima: historijom mentaliteta, historijom svakodnevice, socijalnom historijom itd.

Ako bismo trebali nabrojiti nedostatke, izdvojili bismo to što nedostaje paginacija na stranicama gdje su kopije originala pisama i likovnih materijala, što čitatelju donekle otežava pronalaženje pojedinog pisma. Drugi eventualni prigovor autoru je taj što je u inače kvalitetnom i informativnom uvodu knjige zapravo sam sebi napisao recenziju rada, pa iako ova knjiga uistinu jest "još jedan [vrijedan] doprinos istraživanju Tita i titoizma u Hrvatskoj" (str. 16.), možda bi bilo bolje da je čitateljima prepustio da sami donesu tu ocjenu.

JOSIP MIHALJEVIĆ

Mislav BILOVIĆ, Dragan VLAHOVIĆ, Antun VRHOVAC, *Senj, Stradanja u Drugom svjetskom ratu*, Ogranak Matice hrvatske u Senju, Senj 2010., 164 str.

Posljednjih nekoliko godina hrvatska historiografija i publicistika posvećuju sve veću pozornost općenito istraživanju stradanja stanovništva Hrvatske u Drugome svjetskom ratu, i to neovisno o tome koja je od zaraćenih strana prouzročila te ljudske gubitke. S tim u vezi objavljene su brojne publikacije, ali ima relativno malo fotografskog gradiva. Međutim, ovo je gradivo vrlo često svrsishodnije od mnogih "klasičnih" povijesnih izvora.

Kako je ovdje riječ o gradu Senju, uvodno treba naglasiti da je on stoljećima bio uređeno urbano središte s istaknutim političkim, gospodarskim, pomorskim i crkvenim značenjem. U vrijeme Drugoga svjetskog rata imao je još i izrazito strategijsko značenje za sve suprotstavljene strane, što se manifestiralo u težnji pojedinih zaraćenih strana da ga zadrže u svom posjedu.

Grad je bio stiješnjen na malom prostoru, poglavito unutar srednjovjekovnih zidina, i relativno prenapučen (oko 3 000 stanovnika). Kako je Senj izgledao iz "ptičje perspektive" primjereno pokazuju dvije avionske snimke, jedna iz 1930., a druga iz 1934. godine (obje objavljene u ovoj knjizi). Kada se sve to ima u vidu, onda je moguće i bolje shvatiti zašto su njemačka i saveznička bombardiranja Senja zrakoplovima prouzročila toliko velika razaranja grada i nemale ljudske tragedije (mrtvi i ranjeni).

Fotografije žive duže od ljudi, a ako se one za određene teme prikupe i objave, vijek trajanja još im je više produžen. Zbog toga je hvalevrijedan napor D. Vlahovića, A. Vrhovca i M. Bilovića koji su prikupili ovo dragocjeno fotografsko gradivo, umješno ga selekcionirali i utkali ga u ovu vrijednu fotomonografiju. Gradivo su prikupili od javnih institucija s područja Hrvatske, ali i iz inozemstva (Australija, Južnoafrička Republika), te od pojedinaca. U tom sklopu posebno se ističe sačuvana ostavština poznatog senjskog fotografa Ivana Stelle (1901.-1984.). Fotomonografija o stradanju Senja u Drugome svjetskom ratu podijeljena je u tri dijela. U prvome (str. 11.-27.) predstavljeno je bombardiranje Senja njemačkim zrakoplovima 15. rujna i 7. i 8. listopada 1943. te senjskog područja 9. listopada 1943. godine. Nakon toga slijede